

“KODEKS KUMANİKUS”TA BİLMECELER VE ÖZBEK FOLKLORÜNDEKİ ŞEKİLLERİ

Münis CURAYEVA*

ÖZET

Makalede Türklerin Kıpçak lehçesini konuşan boyların arasında dolaşan bilmecelerin bir araya getirilmesiyle hazırlanan “Kodeks Kumanikus” eseri, eserde geçen bilmecelerin ortaya çıkış şekli ve tarihî gelişme süreci karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir. Bu bağlamda karşılaştırılan bilmecelerin yapıcı ve anlamca hemen hemen aynı olduğu, yani eski bilmecelerin değişmeksizin günümüze kadar korunduğu kaydedilmiştir. Ayrıca, “Kodeks Kumanikus” eserinin Türk halkları için ortak değer olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Kodeks Kumanikus, folklor, Özbek folklorü, bilmece, poetik yapı

ABSTRACT

In this article Codex Cumanicus which was prepared by gathering the riddles that are widely known by clans of Turks who spoke in Kipchak dialect and its appearance and the historical development was researched by comparing methods. And it was seen that the riddles which were compared weren't changed and preserved their origin, shape and meaning. Besides, it was accented that Codex Cumanicus was the common value for Turkish nations.

Key words: Codex Cumanicus, folklore, the Uzbek folklore, riddle, poetic structure

Bilmecelerin ortaya çıkış şeklini ve tarihî gelişme sürecini eski kaynaklar temelinde karşılaştırmalı biçimde incelemek folklorun en önemli konularındandır. Bu bağlamda orta çağ yazılı anıtlarından olan “Kodeks Kumanikus” eserinde kaydı geçen folklor materyallerinin bilimsel değeri büyüktür. Çünkü bu eser Türk halklarının bilmecelerini toplayan en eski kaynaktır ve bu eserde geçen bilmecelerin hemen hepsi Türk halklarının folklorunda korunmuştur. Dolayısıyla bilmecenin tarihî gelişme sürecini araştırmayı hedef alan bütün incelemeler bu kaynağa başvurmak zorundadır.

Bilindiği gibi, “Kodeks Kumanikus” İtalyan ve Alman misyonerlerinin Kıpçak lehçesinde konuşan Türk boylarından topladıkları dil materyalleriyle Kırım’ın Solhat (bu

* Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü (Taşkent).

yer günümüzde “Eski Kırım” olarak anılır) köyünde 1294-1295 yıllarında yaratılmıştır. Eski Kıpçak lehçesine ait 1300 kelimeyi içinde bulunduran bu eser yapıcı “Latince-Farsça-Kumanca (Kıpçakça) Sözlük” ve “Kumanca-Almanca Sözlük”tür ve yegâne el yazma nüshası Venedik’teki Evliya Mark kilisesinde bulunan Millî Kütüphanede korunmaktadır.

“Kodeks Kumanikus”un ilk basımı (belli bir kısmı) 1828 yılında J. Klapprot tarafından gerçekleştirilmiştir.¹ G.Kuun’un 1880 yılında Budapeşte’de yayınladığı “Kodeks Kumanikus”ta elli adet bilmecenin olduğu kaydedilmiştir.² Petersburg Üniversitesinin Tarih-Filoloji Fakültesinde eğitim gören V.V.Radlov “Kodeks Kumanikus”taki dil birimlerini inceleyen Kumanlar (Kıpçaklar)ın dil özellikleri üzerinde kendi düşüncelerini ifade etmeye çalışmıştır.³ 1886 yılında bu eseri Almancaya tercüme ederek bir yıl sonra da bastırmıştır.⁴ “Kodeks Kumanikus”ta bilmecelerin olduğunu W. Bang,⁵ G. Nemet,⁶ A. N. Samoyloviç⁷ ve S. Y. Malov⁸ gibi âlimler de kaydetmişlerdir. Türk âlimi N.Asım “Kodeks Kumanikus”taki altı bilmeceyi Türkçeye çevirerek yayınlamıştır.⁹ 1936 yılında Kopenhag şehrinde “Kodeks Kumanikus” eserinin faksimile baskısı gerçekleştirildi¹⁰. 2000 yılında “Kodeks Kumanikus”un facsimile baskısını gerçekleştiren¹¹ Romanyalı âlim V.Drimba da bazı bilmeceleri araştırmıştır. ¹² 2004 yılında eski Kıpçak anıtlarının araştırmacısı A.Garkavets’in “Ko-

¹ Klapprot J., “Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarca”, **Mémoires relatifs à l’Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l’Orient**, par, 3, Paris 1828, s.122-254.

² Kuun G., **Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum**, Budapest 1880, s.143-148.

³ Radlov V.V., “O yazıke kumanov po povodu izdaniyan kumanskogo slovary”, **Zapiski İmperatorskogo Akademiyi nauk**, 48, Sankt-peterburg 1884.

⁴ Radlov V.V., **Kodeks-kumaniks (Das türk. Sprachmaterial des Codex kumanicus)**, Petersburg 1887, s.2-5.

⁵ Bang W., “Über die Rätsel des Codex Cumanicus”, **Sitzungsberichte Preus. Akad. Wiss. Phil.-hist. Klasse (SPAW)**, XXI, 1912, s.334-353.

⁶ Nemet J., “Die Rätsel des Codex Cumanicus”, **Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell**, 47, 1913, s.577-608.

⁷ Samoylovich A.N., “K istorii i kritike Codex Cumanicus”, **Dokladi Rossiyskoy Akademii nauk**, Moskva 1924, №4-5, - s.86-89.

⁸ Malov S.E., “K istorii i kritike Codex Cumanicus”, **Izvestiya Akademii nauk SSSR, Otdeleniya gumanitarnix nauk**, Moskva 1930, №5, s.347-375.

⁹ Asım N., “Kıpçak Türkçesine dair”, **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, 1932, D.1, b.4, s.381-383.

¹⁰ **Codex kumanicus**, Faksimile, Kopenhagen 1936.

¹¹ Drimba V., **Codex Comanicus: Édition diplomatique avec facsimilés**, Bucarest 2000.

¹² Drimba V., **Syntaxe Cormane**, Leiden 1971, s.201-219.

deks Kumanikus”u incelediği araştırmasında da 47 bilmece yer almıştır.¹³ Eserin Rusçaya tam çevirisi 2006 yılında sadece 350 adet olarak basıldı¹⁴.

Türk halklarının dili ve folklorunu inceleme yolunda önemli kaynak arz eden bu eserde turna, bileğitaşı, üzengi, kirpi, gemi, bıçak, köpek ve başka varlıklar hakkında toplam 47 bilmece vardır. Dünya folklorunda bu bilmecelere “Kuman bilmeceleri” denir. “Kodeks Kumanikus”ta geçen bilmecelerin kendine özgü özellikleri ve onların Türk halklarının folklorundaki varyantlarını karşılaştırmalı planda ilk olarak araştıran âlim A.İnan’dır. Âlim, ““Kodeks Kumanikus”taki bilmeceler üzerine” adlı makalesinde bu kaynakta geçen altı bilmeceyi incelemiştir.¹⁵ 1966 yılında Amerikalı âlim A.Titse’nin Kuman bilmecelerini Türk halklarına ait bilmecelerle karşılaştırmalı olarak incelemeye yönelik araştırması baskıya sunuldu.¹⁶ Bu araştırmada “Kodeks Kumanikus”ta mevcut bilmecelerin Türk halkları folklorundaki birçok varyantları araştırılmış.

Türk halklarının bilmecelerinin tarihî-tedricî gelişmesine ait önemli özetlerin ileri sürülmesine esas olan bu materyaller folklor açısından özel araştırma konusu olmadı ise de Tatar âlimlerinin eserlerinde bu kaynaktaki bulunan bazı bilmecelerin 20.yüzyıla ait bilmecelerle benzerlik taşıdığı kaydedilmiştir¹⁷. Ayrıca, “Kodeks Kumanikus”un dil özelliklerini araştıran Kazak âlimi A.Kurişcanov’un bir makalesinde Kuman bilmecelerinin araştırılması konusu üzerinde durulmuştur.¹⁸

Tatar halk bilmecelerinin özellikleri, başlangıcı ve poetikasını ayrıca araştıran H. Mahmutov makalelerinde “Kodeks Kumanikus” eserinde bulunan bilmecelerle Tatar halk edebiyatında bulunan benzeri bilmecelerle karşılaştırmıştır¹⁹. Âlimin doğru kaydettiği gibi, “Kodeks Kumanikus” Türk halklarının ortak değeri olup, eserde geçen folklor örnekleri Kazak, Başkurt, Azeri, Tatar, Türkmen ve başka Türk halklarının edebiyatında bulunmaktadır. Zira, “Kuman bilmeceleri” çoğunluk Türk halkları arasında günümüze kadar korunagelmiştir²⁰.

¹³Garkavets A., **Codex cumanicus. Kipchako-poloveskiye teksti XIII-XIV vv.**, Almata 2004, s.14-18.

¹⁴ **Kodeks Kumanikus: Polovetskiye molitvı, gimni i zagadki XIII-XIV vv.** / Podgotovil Garkavets A., Moskva 2006, 88 s.

¹⁵ İnan A., “Codex Cumanicus bilmecelerine dair”, **A.İnan. Makaleler ve incelemeler**, I, Ankara 1987, s.353-358.

¹⁶ Titse A., **The Koman Riddles and Turkic Folklore**, Berkeley and Los Angeles 1966.

¹⁷ Gaziz G., Rahim G., **Tatar adabiyatı tarihi**, 1.cilt, Kazan 1923, s.47; Yarmı H., **Tatar halkının poetik icatı**, Kazan 1967, s.169-172; Aliyeva M., “Tepişmaklar”, **Uygur halık eğiz icadiyatı**, Almata 1983, s.171.

¹⁸ Qurishjanov A., “K izucheniye kumanskix zagadok”, **Voprosi istorii i dialektologii kazaxskogo yazika**, Almaata 1960, Vip.2, s.167-176.

¹⁹ Mahmutov H., “Koman mecmugasındağı tabışmaklar”, **Kazan utları**, Kazan 1969, №11, s.157-164; aynı yazar, “Tatarskiye paraleli kumanskix zagadok”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, Bakü 1971, №3, s.87-96.

²⁰ Mahmutov H., “Tatarskiye paraleli kumanskix zagadok”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, Bakü 1971, №3, s.87-96.

Biz de bilmece türüne ait sanatsal metinlerin tedricî gelişme süreci boyunca ne gibi şekil, dil, ses ve poetik değişiklikler ortaya çıktığını tespit etmek için “Kodeks Kumanikus”ta dile getirilen eski bilmeceleri Özbek halk bilmeceleriyle karşılaştırmaya çalıştık.

İncelemeler, Özbek halk bilmeceleri arasında 13-14.yüzyıllardan beri poetik şekli hemen hemen değişmemiş bir biçimde korunan bilmecelerin bulunduğunu gösterdi. “Kodeks Kumanikus”un 1966’da Avusturyalı ilimadamı A.Tietze tarafından baskıya hazırlanan²¹ nüshasında VI sayısıyla sunulan “*Ak k’üjmānıñ ayzu jok*” bilmecenin cevabı “*ol jumurtka*” olarak kaydedilmiştir. Buhara vilayetinin Karakol ilçesinde Cığaçı köyünde aynı bilmecenin “*Ak kuymanın ağzı yok*” (yumurta) şekli vardır. Bilmecede geçen “kuyman” yumurtaya un ve yağ karıştırmakla hazırlanan bir yemek olup, Karakol’da onun “*kuyman*”, “*çimçekuyman*” gibi çeşitleri yapılmaktadır. Bu terim kitap dilindeki “*kuymak*” kelimesiyle kökteştir. Ama bilmecede kelimenin bu manası esas alınmamıştır.

Çünkü dilbilimci S. Y. Malov “Kodeks Kumanikus”ta geçen bu bilmeceyi Rusçaya çevirirken “*k’üj*” şeklini “*şeki*” olarak anladığı için “Po vidu belas kost, no bez soska” şeklinde çevirmiştir²². Folklorcu H.Mahmutov ise “*k’üjma*” kelimesinin göçmen Türklerin hayatında büyük önem taşıyan “*çadır*” anlamında kullanıldığını kaydetmiştir²³. Abdülkadir İnan’a göre “*köyme*” kelimesi eski Başkurtçada (masal ve hikâyelerdeki anlattığı anlamına dayanarak) “üzeri kubbeli araba şeklindeki gelin çadırı” manasını taşımıştır. Yukarıda geçen bilmecenin de Kazak folklorunda “*Ay dalada ak otav avzı-murnı çok otav*”, “*Bir kubbe gördüm bassam alnı yarılır*”; Kırgız folklorunda ise “*Ay dalada ak sandık, ozu-murdu çok sandık*” gibi şekilleri vardır.²⁴

Özbek folklorunda yumurta hakkındaki bilmecenin “*Ak ötav, ağzı butav*”²⁵, “*Mening bir ötavım var, aynası, eşiği yok*”, “*Ay dalada ak ötav, Ağzı, burnu yok ötav*” şekilleri vardır.²⁶ Görüldüğü gibi, tarihî süreç boyunca adı gizlenen nesnenin (yumurtanın) renk sıfatı (ak), şekli (yumurtanın çadırın şekline benzemesi) ve deliğinin bulunmaması (“ağzı yok”) gibi özellikleri korunmuştur. Halkımızın göçmen hayatı terk ederek aynı yeri mekan tutması bilmecelerde benzetilen nesnelere de değişmesine neden oldu. Sonradan “*Ak sandık, ağzı yok sandık*”, “*Ak evçe, eşiği açılğünçe*”, “*Eşiği yok, ak çumbak*” gibi şekilleri geliştirdi.²⁷

“Kodeks Kumanikus”ta “*Yazda yavlı xayış yatır*”, yani “Düz bir yerde yağlı yumruk yatar” bilmecesi XXVIII. sayıyla kaydedilmiş olup, onun cevabı “*yılan*” olarak açıklanmıştır²⁸.

Bunun benzeri bilmece Özbek folklorunda da vardır. Buhara vilayetinin Karakol ilçesindeki Tangaçar köyünde yaşayan 1930 doğumlu Şerafet Muradova’nın ağzından yazılan

²¹ Titse A., *age*.

²² Malov Y.S., *age*, s. 355.

²³ Mahmutov H., “Tatarskiye paralleli kumanskih zagadok”, Sovetskaya Tyurkologiya, Bakü 1971, №3, s.87-96.

²⁴ İnan A., *age*, s.358.

²⁵ **Bilmeceler. Özbek Halk İcadı**, Hazırlayan: Z.Hüseanova, Taşkent 1981, s.71.

²⁶ Bilmeceler, *age*, s.71.

²⁷ Bilmeceler, *age*, s.71.

²⁸ Bu örnek şu kaynaktan alınmıştır: Yarmı H., *age*, s.171.

“*Yer altında yağlı yumruk*” bilmecesinin cevabı *kirpi*dir. Görüldüğü gibi, bu bilmece 14.yüzyılda halk arasında aktif kullanılmış olmasına rağmen sanatsal yapısı hemen hemen değişmemiştir. Bu bilmecenin poetik, yapısal özelliği Özbek folklorunda “*yılan*” hakkındaki “*Yer altında yağlı kemer*”, “*Yer altında sarı kemer*”, “*Yer altında yağlı kamçı*”, “*Köprü altında yağlı hasip*”;²⁹ cevabı “*ravaç*” olan “*Yer altında kırmızı çali*”³⁰ gibi bilmecelerin gelişmesine neden olmuştur.

“Kodeks Kumanikus”ta VIII sayısıyla kaydedilen “*turna*” hakkındaki bilmecelerin birçok kısmı şiir biçiminde olmasıyla dikkat çekicidir:

K’ün altundan älci keliyir,
K’ömuş buryy tar(ta) keliyir,
Aj altunda(n) elçi keliyir,
Altun buryy t(arta) keliyir.

Bu bilmece günümüze kadar değişmemiş bir biçimde korunagelmıştır. Sırderya vilayetinin Mirzaçöl ilçesine bağlı Misafirabad köyünde yaşayan Kunduz ninenin ağzından yazılan bilmecede Kuman bilmecesine ait olan aleterasyon sanatı (*kün-kümüş, ay-altın*), adı gizlenen nesne (turnanın) insan kılığında (*elçi, yigit*) ifade edilmesi, yani antropomorf şekilde ifade edilmesi ve çalgı entrümanı timsalinin kullanılması (*burgu/sürney*) gibilerin korunduğunu görebiliriz:

Ay aldidan ötgen cigit,
Altın sürney tartgan cigit,
Kün aldidan ötgen cigit,
*Kümüş sürney tartgan cigit.*³¹

Bilmecenin poetik yapısı aleterasyona dayandığı için “*kün*” kelimesinin yerine “*yer*” kelimesinin kullanılmasıyla bilmecenin başka bir şekli ortaya çıkmıştır. Cizzak vilayetinin Zamin ilçesinde bulunan Karapçı köyünde yaşayan Yarlakap Beknazaroglu’ndan yazılan aşağıdaki mısralar fikrimizi kanıtlar:

Ay astıdan ötgen yigit,
Altın sürney tartgan yigit,
Yer üstüden ötgem yigit,
*Yetti sürney tartgan yigit.*³²

Bu bilmecenin Batı Sibiry’a da yaşayan Tatarların folklorunda bulunan örneği “Kodeks Kumanikus”taki bilmecenin hemen hemen aynısıdır:

Ay artının yurtkan yeget,

²⁹ Bilmeceler, **age**, 65.

³⁰ Bilmeceler, **age**, 95.

³¹ Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Alişir Nevaî Dil ve Edebiyat Enstitüsü Folklor Arşivi. İnv. №1562.

³² Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Alişir Nevaî Dil ve Edebiyat Enstitüsü Folklor Arşivi. İnv. №1568.

*Kun artının yurtkan yeget,
Altın kuray tartkan yeget,
Kömeş kuray tartkan yeget*³³.

Özbek halk bilmecelerini araştıran Z.Hüseynova'nın kaydettiğine göre, bu bilmecede “*ay altından*”, “*yer üstünden*” ifadeleri turnanın gökyüzünde bazen çok yüksek, bazen de çok alçak uçtuğunu belirtmektedir. Genelde turna çok yüksekte uçtuğu için bu durum abartılarak “*ay altından*” denmiştir ki, bu folklorün sanatsal usulüne uymaktadır³⁴.

Bize göre, bu bilmecede “*gün*”, “*ay*”, “*yer*” gibi semavî timsallerin kullanılması bilmecenin ortaya çıkmasında atalarımızın ay ve güneşle ilgili kosmogonik bakışları önemli yer tuttuğunu ifade etti ise de, turnanın burğu (sürney) çeken elçiye (yiğide) benzetilmesi doğayı canlı olarak tasvir etmeye dayanan animatik mitolojiyle bağlanmaktadır. Çünkü halkın bakış açısına göre turnanın gelişi sıcak günlerin başladığını haber verir³⁵. Demek ki, mevsim kuşlarının ilkbaharda gelişi hakkındaki fenolojik tasavvurlardan haberdar olan halkımız çok eski dönemlerden itibaren turnanın yüksek veya alçak uçtuğuna bakarak gelecek yılın sıcak veya soğuk geleceğini tahmin etmişlerdir. Turnaların gelmesi, soğuk günlerin sona ererek sıcak günlerin başladığını ifade ettiği için bilmecede turna burğu (sürney) çalan elçiye (yiğide) benzetilmektedir.

“Kodeks Kumanikus”ta bazı bilmeceler biçim olarak korundu ise de işlev olarak değişikliğe uğradığı da gözlemlenir. Sözelimi eserde XXXV sayısıyla kaydedilen bilmece “*Tüyma tüydüm, tütg’äng’ä saldım*” (Düğüm düğdüm, tutana saldım) şeklinde olup, cevabı “*akı*”, “*fikir*” denmiştir. Aynı bilmecenin Tatarca “*Tökme teydem, töpke saldım*” şekli ise “*hafıza*”, “*hatırlamak*” hakkındadır³⁶. Özbek folklorunda bu bilmecenin cevap kısmı değişmiş olup, Z.Hüseynova tarafından basıma hazırlanan derlemede “*Tuydum, töbge taşladım*” bilmece, cevabı “*uyku*” olan “*Teptim, törge taşladım*”³⁷ bilmecesinin başka bir şekli olarak kaydedilmiştir.

Sebze ve meyvelere ait bilmecelerin “Kodeks Kumanikus”ta kaydedilen bir örneğinde kavunun asmada olgunlaşması durumu esas alınmıştır: “*Kökçä ularıym k’ög’ndä semirir*”, yani “Kökçe atım kögende semirir” şeklindedir. Özbek folkloründe, XXI sayısıyla kaydedilen bu bilmecenin poetik yapısı korunmuş ama cevap kısmı değişmiştir: “*Kökkine kuzum kuvanda turup semiredi*”³⁸ bilmecesinin cevabı karpuzdur.

Yukarıda kaydedilenlerden şöyle bir özetleme yapabiliriz: Özbek halk bilmecelerinin tarihî kökeni çok eski dönemlere dayanmaktadır, genetik açıdan Türk halklarının folkloruna ait bilmecelerle aynı kökleri paylaşmaktadır. “Kodeks Kumanikus”ta geçen bilmecelerle Öz-

³³ Ahatova G.H., *Dialekt zapadnosibirskih tatar*, Ufa 1963, s.191-192.

³⁴ Hüseynova Z., *Özbek Bilmeceleri*, Taşkent 1966, s.65.

³⁵ Curayev M., *Nevruz Bayramı*, Taşkent 2009, s.178.

³⁶ İsenbet N., *Tatar halk tabışmaları*, Kazan 1970, s.504.

³⁷ Bilmeceler, *age*, s.48.

³⁸ Bilmeceler, *age*, s.97.

bek folklorunda bulunan bilmecelerin karşılaştırmalı incelenmesi ise, bilmecelerin gelişme süreci boyunca geleneksel poetik yapısı ve vasıtalarını koruduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aliyeva M., "Tepişmaklar", **Uygur halk eğiz icadiyatı**, Almuta 1983, s.170-188.
- Ahatova G.H., **Dialekt zapadnosibirskih tatar**, Ufa 1963.
- Asim N., "Kipçak Türkçesine dair", **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, 1932, D.1, b.4, s.381-383.
- Bang W., "Über die Rätsel des Codex Cumanicus", **Sitzungsberichte Preus. Akad. Wiss. Phil.-hist. Klasse (SPAW)**, XXI, 1912, s.334-353.
- Bilmeceler. Özbek Halk İcadı**, Hazırlayan: Z.Hüseinova, Taşkent 1981.
- Curayev M., **Nevruz Bayramı**, Taşkent 2009
- Codex kumanicus**, Faksimile, Kopenhagen 1936.
- Drimba V., **Codex Comanicus: Édition diplomatique avec facsimilés**, Bucarest 2000.
- , **Syntaxe Comane**, Leiden 1971.
- Garkavets A., **Codex cumanicus. Kipchako-poloveskiye teksti XIII-XIV vv.**, Almata 2004.
- Gaziz G., Rahim G., **Tatar adabiyatı tarihi**, 1.cilt, Kazan 1923.
- Hüseinova Z., **Özbek Bilmeceleri**, Taşkent 1966.
- Inan A., "Codex Cumanicus bilmecelerine dair", **A.Inan. Makaleler ve İncelemeler**, I, Ankara 1987, 353-358.
- Klaproth J., "Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarcha", **Mémoires relatifs à l'Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient**, par, 3, Paris 1828, s.122-254.
- Kodeks Kumanikus: Polovetskiye molitvi, gimni i zagadki XIII-XIV vv.** / Podgotovil Garkavets A., Moskva 2006.
- Kuun G., **Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum**, Budapest 1880.
- Mahmutov H., "Koman mecmugasındaki tabişmaklar", **Kazan utları**, Kazan 1969, №11, s.157-164.
- , "Tatarskiye paralleli kumanskih zagadok", **Sovetskaya Tyurkologiya**, Bakü 1971, №3, s.87-96.
- Malov S.Y., "K istorii i kritike Codex Cumanicus", **Izvestiya Akademii nauk SSSR**, Otdeleniya gumanitarnix nauk, Moskva 1930, №5, s.347-375.
- Nemeth J., "Die Rätsel des Codex Cumanicus", **Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell**, 47, 1913, s.577-608.
- Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Alishir Nevaî Dil ve Edebiyat Enstitüsü Folklor Arşivi, İnv. №1562.
- Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Alishir Nevaî Dil ve Edebiyat Enstitüsü Folklor Arşivi, İnv. №1568.

- Qurishjanov A., “K izucheniyu kumanskix zagadok”, **Voprosi istorii i dialektologii kazaxskogo yazika**, Almaata 1960, Vip.2, s.167-176.
- Radlov V.V., “O yazıke kumanov po povodu izdaniyan kumanskogo slovaryä”, **Zapiski İmperatorskogo Akademiyi nauk**, 48, Sakt-peterburg 1884.
- , Kodeks-kumaniks (Das türk. Sprachmaterial des Codex kumanicus), Petersburg 1887.
- Samoylovich A.N., “K istorii i kritike Codex Cumanicus”, **Dokladi Rossiyskoy Akademii nauk**, Moskva 1924, №4-5, - s.86-89.
- Titse A., **The Koman Riddles and Turkic Folklore**, Berkeley and Los Angeles 1966.
- Yarmı H., **Tatar halkının poetik icatı**, Kazan 1967.